

Frey Dóra

**JOGI ESZKÖZÖK A NÉPESSÉGMOZGÁS
MEGVALÓSÍTÁSÁBAN TOLNA MEGYÉBEN 1944 ÉS 1948
KÖZÖTT
TÉZISEK**

Konzulens: Prof. Dr. Mezey Barna

Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar

Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

Budapest, 2021.

I. A KITŰZÖTT KUTATÁSI FELADAT ÉS A KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

Az értekezés célja a második világháborút követő években lezajlott népességmozgások jogtörténeti hátterének feltárása, egy korábban etnikailag vegyes – döntően magyarok és németek, kisebb részben délszlávok lakta – terület, Tolna megye példáján. 1944 és 1948 között jelentős népességcsere zajlott le a területen: elűzték a német lakosság jelentős részét, letelepítették az 1941-ben szervezeten a Dél-Bácskába telepített, de 1944 őszén evakuációs parancsot kapó, és a mai országterületre menekülteként érkező bukovinai székelyeket, a későbbiekben pedig Csehszlovákiából kiutasított magyarokat. Tolna megye, mivel korábban szlovák lakossága nem volt, nem a szó szoros értelmében vett lakosságcsereben vett részt, a felvidéki magyarokat a magyarországi németek elkobzott vagy a kitelepítés után hátrahagyott ingatlanokba telepítették. A Tolna megyét érintő népességmozgásnak és a vizsgált időszaknak ugyan része, de a terület zsidó lakosságának 1944 júniusában bekövetkezett deportálását elsősorban terjedelmi, másodsorban az értekezésben tárgyalt eseményektől jelentős részben eltérő háttere és lefolyása miatt nem tárgyalom.

Az eseménysor köztörténetileg jelentős mértékben feltárt, a téma memoáriróadalma is jelentős, visszaemlékezés-kötetek, dokumentum-gyűjtemények, településtörténeti munkák tucatjai jelentek és jelennek meg – az események 70. majd 75. évfordulója erre jó alkalmat adott. Ritkábbak a komplex vizsgálatok, amelyek a három eseménysort egyben tárgyalják, jogtörténeti szempontból azonban általában is kevésbé kutatott terület, komplex módon pedig eddig egyáltalán nem vizsgálták az eseménysort, ennek pótlásár tesz kísérletet dolgozatom.

Magyarország helyzete a kényszermigrációs folyamatokban azért volt speciális, mert a folyamat mindkét oldalán jelen volt, állami szinten – szervezeten, jogi eszközökkel kitelepítette a magyarországi német lakosság egy részét, illetve a lakosságcsere keretében szlovák lakosságának többségét. A térség többi országától eltérően Magyarországon csak szervezett kitelepítések voltak, a német lakossággal szemben sem került sor súlyos és tömeges erőszakra, nem történt „vad elűzés”, mint Lengyelországban, Csehszlovákiában vagy Jugoszláviában. A szlovák lakosság áttelepítése elvben önkéntes alapon történt, bár nyomásgyakorlás több helyen előfordult. Magyarország ugyanakkor befogadó állam is volt, a lakosságcsere keretében Csehszlovákiából jelentős számú magyar lakosság érkezett, illetve a többi szomszédos országból elmenekült vagy elűzött magyar lakosság letelepítésére is sor került. Tolna megye helyzete annyiban speciális, hogy korábban jelentős német lakossággal rendelkezett, a megye déli részén, a Völgységi járásban 80% volt a német anyanyelvűek aránya,

de a megye egész területén voltak német többségű, illetve szinte kizárólag németek lakta falvak. Országos összehasonlításban a németség jelentős részét telepítették ki, a helyükre pedig nem csak csehszlovákiai magyarok, illetve a földreform keretében az ország más részeiről származó telepesek érkeztek, hanem még a németek kitelepítése előtt megtörtént a bukovinai székelyek tömeges, tömbszerű telepítése. Ez utóbbi érintette Baranya és a mai Bács-Kiskun megyét is, de többségüket Tolna megye déli részén telepítették le, bár a Völgységi járásban kialakítandó „székely vármegye koncepciója” nem valósult meg.

A fenti három, egymással szorosan összefüggő eseményt vizsgálom dolgozatomban: a magyarországi németek elűzését, a bukovinai székelyek letelepítését és a felvidéki magyarok letelepítését. A vizsgálat jogrendszer három szintjére terjed ki: a nemzetközi jogi szabályozásra, az országos szintű jogszabályokra és pszeudonormákra, valamint a helyi közigazgatás és a speciálisan a telepítésekre létrehozott szervek a végrehajtás során keletkezett aktusaira.

Az eltelt 70-75 év ellenére a második világháborút követő kényszeremigráció érzékeny, érzelmekkel, sérelmekkel és emlékezetpolitikai konfliktusokkal terhelt téma, nem elsősorban helyi, mint inkább nemzetközi szinten. Nem keresem a választ arra, hogy mi volt igazságos vagy igazságtalan – evidensnek tartom, ahogy a nemzetközi jog és az emberi jogi szabályozás is a 21. század elején, hogy senki, semmilyen okból nem kényszeríthető állami döntés nyomán, jogi eszközökkel szülőföldje, otthona elhagyására, fosztható meg vagyonától, egzisztenciájától. Ugyanakkor a második világháború alatt és az azt követő években nagyjából 20-30 millió főnek jutott ez a sors Európában, a Tolna megyében történtek ebbe a nemzetközi folyamatba illeszkednek. Természetesen nem eshetünk abba a hibába, hogy a márt vetítjük vissza a múltba, és olyan nemzetközi jogi és alkotmányos garanciák betartását kérjük számon, amelyek akkor még nem léteztek – ilyenek a kisebbségvédelem ma elfogadott nemzetközi és belső jogi szabályai, vagy a genocídium kiterjesztett értelmezése, amely az erőszakos elköltöztetést is magában foglalja. A 20. század első felében az „etnikai szétválasztás”, a világos nyelvi és nemzetiségi határok megteremtése legitim célnak számított a nemzetközi politikában, akár lakosságcserek, áttelepítések árán is. Erre példa a Párizs környéki békék ún. „faji opciós” lehetőségére, a részben megvalósult dél-tiroli lakosságcsere, vagy a nemzetiszocialista Német Birodalom „Heim ins Reich” (Haza a Birodalomba) programjára, amely a Kelet-Európában élő ún. népi németek áttelepítését célozta.

A második világháború végén induló hatalmas menekülthullám, majd az államilag szervezett elűzések és áttelepítések részben az etnikai szétválasztás elvének, részben a németség és a

csehszlovákiai magyarság kollektív bűnösségének jegyében nélkülöztek minden önkéntességet. A jog ebben a folyamatban valóban a politika szolgálóleánya lett, a magas – a legtöbb esetben nemzetközi – szinten meghozott döntéseket a jog eszközeivel hajtották végre, illetve hajtották végre a közigazgatás különböző szintjeivel. Ezek a jogi eszközök a mai mércével mérve nyilvánvalóan nem állnák ki az alkotmányosság próbáját – a magyarországi németek kitelepítését elrendelő 12.330/1945. M. E. sz. rendelet alkotmányellenességét és bírósági eljárásban való alkalmazásának tilalmát a magyar Alkotmánybíróság 92/2007. (XI. 22) számú határozatában formálisan ki is mondta.

Az értekezésben elsősorban arra keresem a választ, hogy milyen módon születtek ezek a jogi eszközök, illetve milyen módon hajtották őket végre, milyen tényezők befolyásolták a jogszabályok és más normatív aktusok keletkezését és végrehajtását. Külön figyelmet szenteltem a közigazgatási szervezetrendszer átalakulásának, illetve átalakításának, a telepítések lebonyolítására létrehozott szervezetrendszer működésére, a helyi közigazgatás tudatos, de nem mindig sikeres kiiktatására a folyamatokból.

A ki- és áttelepítéseket elrendelő jogszabályok diszkriminatív volta természetesen egyértelmű, egy részük az akkori normák szerinti alkotmányosság és jogszerűség próbáját sem állta volna ki. A végrehajtás sok esetben a legalitás minden elemét nélkülözte, önkényes, a jogi szabályozás keretein teljesen kívül eső intézkedésekre került sor, egyes esetekben tudatosan hagyták figyelmen kívül a jogszabályokat, ennek kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy volt-e politikai szándék a betartásukra. Erre példa a bukovinai székelyek letelepítése, amelynek során Bodor György, a „választott kormánybiztos” hivatalos felhatalmazás nélkül létrehozott egy fiktív közigazgatási szervet, a Telepítési Hivatalt, és annak nevében 1945 tavaszán minden jogszabályi keretet átlépve internálta a német lakosságot, koboztatta el földjeiket – a földreformról szóló 600/1945. M.E. rendelet értelmében, de annak eljárási szabályait teljesen figyelmen kívül hagyva végzet telepítéseket.

Csak érintőlegesen térek ki a népességmozgások mai jogi következményeire. A fent említett módon a magyar jogban formálisan is megállapítást nyert a jogi eszközök egy részének alkotmányellenessége – illetve alkotmányellenessé válása egy jogállamban. Az egykori Csehszlovákiában ez a folyamat nem zajlott le, a jogutód Szlovákiában sem született formális döntés az ottani magyarságot ért diszkriminatív intézkedések törvénytelen/alkotmányellenes voltáról. Az ún. Beneš-dekrétumokat, köztük a nemzetiségeket súlyosan diszkriminálókat

Csehszlovákia utódállamai alkotmányos identitásuk szerves részének tekintik mind a mai napig.

A második világháborút követő népeségmozgások kutatástörténete felemás képet mutat. A téma hosszú időn keresztül tabu volt nem csak a közbeszéd, hanem a kutatás számára is. Nem lehetett nyilvánosan beszélni és írni a németek kitelepítéséről, a bukovinai székelyek sorsáról, a felvidéki magyarságot ért atrocitásokról. Először az 1970-es években jelenhettek meg, akkor még csak szűk szakmai közönség számára elérhető formában (elsősorban levéltári és múzeumi évkönyvekben) a magyarországi németek ellen második világháborút követően hozott intézkedésekről és azok végrehajtásáról szóló tanulmányok. Egy évtizeddel később szélesebb körben is tárgyalhatóvá vált a kérdés, Tilkovszky Loránt és Bellér Béla munkái már az érdeklődő nagyközönség számára is elérhetőek voltak. Valódi változást a rendszerváltás hozott, Zielbauer György, Fehér István, Füzes Miklós forrásfeltáró és egyes részterületeket vizsgáló munkái áttörést jelentettek a kutatástörténet szempontjából. Ekkor váltak Magyarországon hozzáférhetővé a Németországba kitelepített érintettek által írt és ott kiadott, többé-kevésbé tudományos igényű, de mindenképpen forrásértékű munkák is. Számos visszaemlékezés, memoár jelent meg az elmúlt évtizedekben, számos településtörténeti munka látott napvilágot, ezek színvonala változó, egy részük munkám során felhasználható volt.

A bukovinai székelyek történetének átfogó monografikus feldolgozása máig hiányzik, Sebestyén Ádám elsősorban néprajzi jellegű munkájának bevezetése a legátfogóbb ismertetése a népcsoport történetének. A bácskai áttelepítésig több munka is áttekinti a kérdést, Sántha Alajos, Németh Kálmán és mások tollából, a későbbi évtizedekben azonban inkább visszaemlékezések, szociográfiai munkák, illetve egyes részfolyamatokat feltáró tanulmányok jelentek meg.

A felvidéki magyarság második világháborút követő történetének tudományos feldolgozása gyakorlatilag csak a rendszerváltás után kezdődhetett meg, és máig féloldalas – a csehszlovákiai események, elsősorban ott élő magyar kutatóknak (többek között Vadkerty Katalin, Popély Árpád) köszönhetően részletesen feltártak, számos forrásközlés is napvilágot látott, a vonatkozó csehszlovák jogszabályok magyar fordításban is rendelkezésre állnak. A magyarországi letelepítés történetét jóval kevesebben vizsgálták, elsősorban ténylegesen a lakosságcserében érintett Békés megyei területek kapcsán. Tolna megye esetében lakosságcseréről nem beszélhetünk, szlovák lakossága a területnek nem volt, a kitelepített németek helyére, a tőlük elkobzott vagy általuk hátrahagyott és a magyar államra szállt

ingatlanokba történt a felvidékről kiutasítottak letelepítése, ennek átfogó, monografikus feltárása még várat magára.

Nagyon kevés az olyan kutatás, amely az eseményeket komplexen, egymással összefüggésben vizsgálja – elsőként Tóth Ágnes mutatott rá a német kitelepítés, a csehszlovák-magyar lakosságcsere és az 1945 tavaszán kezdődő földreform közötti szoros összefüggésekre, Tolna megyére vonatkozóan László Péter monográfiája képviseli a komplex szemléletet.

A jogtörténeti szempontú kutatásra komplex szemléletben eddig nem került sor, a felvidéki magyarságot érintő rendelkezések jogi szempontú elemzéséről íródtak tanulmányok, amelyek jogtörténeti kérdéseket is érintenek, de elsősorban a jogszabályok mai hatályának problematikáját, az Európai Unió jogával való összeegyeztethetőségüket elemzik.

II. A KUTATÁS MÓDSZERTANA ÉS FORRÁSAI

Az értekezés széles forrásbázisra támaszkodik, egyrészt a korszakban keletkezett nagy számú jogszabályt és pszeudonormát tekintetem át, a közigazgatási aktusokat elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltárában végzett kutatás nyomán, illetve forrásközlő kiadványokból ismertetem. Ezekon kívül felhasználtam a köztörténeti kutatás által az elmúlt évtizedekben alkotott szekunder forrásokat is. Ez utóbbiak a vizsgált témakör nem minden részéhez álltak egyforma színvonalon és terjedelemben rendelkezésre. Az eseménytörténetről a bukovinai székelyek letelepítését kivéve számos modern feldolgozás áll rendelkezésre, mindez nem mondható el közigazgatás-történetről. Tolna megye 1945-öt követő igazgatástörténetéről a rendszerváltás előtt született több tanulmány, fontos forrásokat feltárva, de a korszak ideológiájától átitatva. A második világháborút követő telepítésekben érintett szervek közül ki kell emelni a Központi Statisztikai Hivatalt, amelynek munkatársai a hivatalnak a magyarországi németek kitelepítésében való részvételéről, az 1941-es népszámlálás számlálólapjainak felhasználásáról igen részletes kutatásokat végeztek és tettek közzé. Kivételesen, egyéb források hiányában támaszkodtam memoáriródlomra, elsősorban Bodor György visszaemlékezéseire, mivel a bukovinai székelyek letelepítésnek primer forrásai szegényesek, maga Bodor jelentette ki, hogy „nem gyártott aktákat”.

Nem volt célja a dolgozatnak a történeti eseménysor ismételt kutatása és narratíva újrainírása, illetve a történeti kutatásban felmerülő viták rendezése sem. Ezek esetében csak ismertetem a szakirodalomban fellelhető álláspontokat, így a kitelepítés – áttelepítés – elűzés terminológiai

vitájában, vagy a telepítésben érintettek létszámára vonatkozó eltérésekben sem foglaltam állást.

Fontosnak tartottam az előzmények bemutatását, így a földrajzi keret, Tolna megye helyzetének ismertetését a második világháború végén és azt követően. A három érintett népcsoport történetének vázlatos ismertetése is a folyamatok jobb megértését szolgálja, ahogy az eszmei-ideológiai előzményeket, a telepítési elképzeléseket és azok hátterét bemutató fejezet is. Külön fejezetet szenteltem a magyarországi németek kényszermunkára hurcolásának, az ún. malenkij robotnak, amelyet a szovjet katonai közigazgatás hajtott végre 1944 decemberében és 1945 januárjában, azonban a magyarországi németek elleni első diszkriminatív intézkedésként fontos előzménye a későbbi történéseknek – jogilag ugyanakkor, legalábbis a magyar jogban, teljesen szabályozatlan volt.

A vizsgált folyamatok bemutatását a három érintett népcsoport szerint tagoltan mutatom be, utalva az összefüggésekre, ennek célja, hogy az egyes telepítési folyamatok és azok jogi szabályozásának sajátosságai külön-külön is kirajzolódjanak. Az egyes népcsoportoknak szentelt fejezeteken belül külön tárgyalom a jogi szabályozás két szintjét, a nemzetközi jogi normákat – amennyiben voltak, és a hazai jogban született jogi szabályozó eszközöket, valamint a harmadik szintként azok végrehajtását Tolna megyében, amely a közigazgatási hatóságok kezében volt. Külön figyelmet szenteltem a közigazgatástörténeti aspektusoknak, a telepítésben érintett közigazgatási szervek szervezetével, hatáskörévek kapcsolatos normáknak, illetve azok változásának. A népességmozgás egyes folyamatait a rendes közigazgatási szervezetrendszerrel elkülönülő, gyakran változó szervezetű, feladat- és hatáskörű szervek látták el, a köztük kibontakozó hatásköri konfliktusok, valamint a folyamatokból a politikai szándéknak megfelelően nagyrészt kimaradó helyi közigazgatáshoz való viszonyuk képet ad a telepítési folyamatok megvalósítási nehézségeiről.

III. A KUTATÁS EREDMÉNYEINEK RÖVID ISMERTETÉSE ÉS A TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK HASZNOSÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

Tolna megye etnikai térszerkezetét a második világháborút követő kényszermigráció teljesen átalakította, ezzel összefüggésben a nyelvi és vallási viszonyok is döntően megváltoztak. Jelentősen megfogyatkozott a vármegye német lakossága, először mintegy 3500 fő hagyta el a területet 1944 novemberében a német csapatokkal, nagyrészt német nemzetiségűek, nagyjából

4100 főt a Szovjetunióba hurcoltak kényszermunkára 1945 januárjában. Körükben pontos veszteségekről nincsen adatunk, de 30-40%-uk sosem térhetett haza, sokan közülük pedig visszatérve nem maradtak az országban, hanem követték időközben kitelepített családjukat német területre. A kitelepítés – a pontos számok eltérnek – mintegy 38.000 Tolna megyei németet érintett, ez országos szinten is kiemelkedő, mind létszámban, mind arányaiban. A magukat német nemzetiségűnek vallók nagyjából kétharmada, a német anyanyelvűek 53,5%-a távozni kényszerült 1946 és 1948 között. 1946-ban az amerikai megszállási zónába szállítottak ki 16.000 főt, ezt követően a szovjet megszállási zóna fogadta a kiszállított németeket. 1947 folyamán 8800, majd 1948-ban még 13.000 főt szállítottak el. A második, a későbbi Német Demokratikus Köztársaság területére irányuló kitelepítési hullámban kiemelten érintett volt a megye, az összes oda kiszállított létszámára vonatkozó adatok szórnak a legnagyobb mértékben, 30.000 és 55.000 fő között mozognak, ennek jelentős részét tették ki a tolnai németek. A rossz elhelyezési körülmények hatására a szovjet zónába szállítottak többsége valamelyik nyugati megszállási zónába távozott, illetve hazaszökött Magyarországra.

A „kitelepítendő” németek helyére – jóval a távozásuk előtt letelepítve – érkezett 11.000 bukovinai székely, akiket Bodor György vezetésével, az akkor hatályos jogszabályok figyelmen kívül hagyásával telepítettek le 1945 áprilisában és májusában. Az 1764-es madéfalvi veszedelem után Hadik András által Bukovinában letelepített székelyek Magyarországra telepítésére a dualizmus idején kudarcba fulladt ilyen irányú kísérletek után 1941-ben került sor, a magyar hadsereg által nem sokkal korábban megszállt Dél-Bácskába. A telepítés egy Romániával kötött egyezmény alapján szervezeten történt, de a telepésfalvak lakói 1944 októberében evakuációs parancsot kaptak a magyar hatóságoktól. Szervezett evakuációról nem beszélhetünk, a székelyek kisebb csoportokra szakadva, saját erejükből szekereken menekültek, szinte minden ingóságukat hátrahagyva. 1944-1945 telét a Dunántúlon szétszóródva töltötték, Bodor György hívására érkeztek Tolna és Baranya megyékbe, ahol a német lakosságot időszakosan internálva, földjüket elkobozva telepítették le őket.

1947. májusában érkeztek az első felvidéki magyarok Tolna megyébe, ahol a kitelepített, illetve még kitelepítésre váró németek ingatlanjait tervezték kiosztani nekik. Mivel 1945-ben már letelepítették a megye déli részén a bukovinai székelyek egy jelentős csoportját, a megye többi részén pedig a földreform keretében valósítottak meg megyén belüli, illetve megyén kívüli telepítéseket, sem lakóingatlan, sem kiosztható termőföld nem állt rendelkezésre, csoportos telepítésre nagyon kevés esetben volt mód. A felvidéki magyarok elhelyezésére csak a német lakosság összeköltöztetése, illetve ún. rátelepítés mellett volt lehetőség. Mivel Tolna megyének

korábban szlovák lakossága nem volt, nem volt mód a lakosságcsere-egyezmény által előirányzott ikresítésre, minden Csehszlovákiából kiutasított magyart németektől elkobzott vagy általuk visszahagyott ingatlanra kellett végrehajtani. A felvidéki letelepítettek ebből következően szétszóródtak, a megye több mint 50 településére kerültek. Pontos létszámadatot nehéz megállapítani, a legtöbb statisztika családokról szól, 1600-2000 közé tehető a családok száma, vagyis 6000-9000 közé a letelepítettek létszáma.

A kényszmigráció folyamatának jogi szabályozottsága a három általam vizsgált eseménysor kapcsán különböző. A bukovinai székelyek letelepítésére semmilyen specifikus jogszabály nem vonatkozott, azt a földreform kapcsán született telepítési rendelkezések alapján tervezték végrehajtani. A gyakorlatban azonban sem a 600/1945. M.E. rendeletet, sem annak végrehajtási rendeleteinek szabályait nem tartották be, tulajdonképpen megfordították a folyamatot, előbb történt meg a letelepítés, mint az ingatlanok elkobzása. Magának a folyamatnak a végrehajtását a saját magát kormánybiztosnak tituláló, ilyen megbízással azonban nem rendelkező Bodor György „alapította” Telepítési Hivatal végezte – vagyis egy jogilag nem létező közigazgatási szerv. A nyilvánvalóan szükséghelyzetben lévő, hónapok óta lakhely nélküli bukovinai székelyek letelepítésre a jogalkotásnak nem sikerült reagálnia – arról sem tudunk, hogy ez tervben lett volna. A telepítési akciót övező számos jogsértés miatt a közigazgatás helyi, járási és megyei szinten is folyamatos panaszokkal szembesült, tenni ugyanakkor keveset tudott. Már magának a földreformnak a végrehajtása is a rendes közigazgatási szervezeten kívüli szervek feladat és hatásköre volt, a Községi Földigénylő Bizottságok, Megyei Földbirtokrendező Tanácsok és Földhivatalok, Országos Földbirtokrendező Tanács és az Országos Földhivatal külön szervezetrendszer alkotott, a földreform keretében megvalósuló megyén belüli és megyén kívüli telepítési feladatokat is ellátta – a székely telepítés jogszerű megvalósítását azonban nem tudta biztosítani. Végül a megszálló szovjet katonai parancsnokságig, illetve kormányzati szintre is eljutó panaszok miatt Bodor Györgyöt felszólították tevékenysége abbahagyására, de az általa véghezvitteket hallgatólagosan tudomásul vették. A leendő telepesekből alakított Községi Földigénylő Bizottságok kobzási javaslatait a határidő lejárta előtt közvetlenül a Megyei Földbirtokrendező Tanácsnak nem volt lehetősége sem érdemben vizsgálni. A bukovinai székelyek letelepítése bár kétségkívül sürgősen végrehajtandó feladat volt 1945 tavaszán, a jogszabályok gyakorlatilag teljes figyelmen kívül hagyásával valósult meg.

A magyarországi németek kitelepítésének, illetve a csehszlovák-magyar lakosságcsereének a jogi szabályozása legalább annyi hasonlóságot mutat, mint amennyi a különbség köztük. A

legfontosabb különbség, hogy annak ellenére, hogy mindkét folyamat nemzetközi együttműködésben, a külső körülmények által döntően befolyásolva ment végbe, a magyarországi németek kitelepítésének nemzetközi jogi szabályozása gyakorlatilag teljesen hiányzott, diplomáciai tárgyalások, a győztes hatalmak által kiadott nyilatkozatok nem tekinthetők formális jogforrásnak. A Potsdami Konferencia zárónyilatkozata bár annak nemzetközi jogi minősége és kötőereje hosszú ideig vita tárgya volt, nem tekinthető a nemzetközi jog aktusának, normatív kötőereje nem volt, nem kötelezte Magyarországot a német lakosság (vagy annak egy része) kitelepítésére. A csehszlovák-magyar lakosságcsere ezzel szemben nemzetközi szerződésben került rögzítésre, még ha a szerződés gyakorlatilag nem egyenlő felek között kötött is.

Tartalmilag a nemzetközi jogi normák, illetve a német kitelepítés esetén inkább pszeudonormák a 21. század elején jogászai szemmel tarthatatlannak, az emberi jogok és a nemzetközi jog számos elvével ütközőnek tűnnek. Etnikai csoportok szervezett kitelepítése a genocídium tilalma alá esik, és a tulajdonhoz, a személyes szabadsághoz, családi élethez való jogok súlyos sérelmét jelenti. A kortársak is érezték, hogy az igazságosság és a méltányosság elvei mindenképpen sérülnek, de az 1940-es évek nemzetközi joga nem tiltotta a szervezett ki- és áttelepítéseket, az ún. etnikai szétválasztás elve a huszadik század elejének nemzetközi jogában és nemzetközi politikájában teljesen elfogadott volt. A németek Kelet-Európából való elűzését nem tartották elfogadhatatlannak a nyugati szövetségesek sem, legfeljebb annak módját kifogásolták – humánus végrehajtást vártak el.

A belső jogi szabályozás mindkét esetben döntően alacsony szintű volt, helyenként nem formális eszközökkel történtek lényegi módosítások (utasítások, körlevelek formájában), ezek sok esetben azt a célt szolgálták, hogy a jogi szabályozás „utolérje” a realitásokat – pl. az egyre szűkülő kiszállítási lehetőségek nyomán nőtt egyre nagyobbra a Németországba áttelepülési kötelezettség alól mentesítettek száma. A csehszlovák-magyar lakosságcsere esetében hivatalosan is jogforrássá emelték a lakosságcsere-egyezmény által létrehozott vegyesbizottság határozatait – amelyek sok esetben nem előre tervezett jogalkotást jelentettek, hanem a felmerülő kérdésekre, problémákra reagáltak, az egyezményben lévő joghézagokat töltötték ki. A jogi szabályozás ennek megfelelően mindkét esetben folyamatosan változott, azt az érintettek és a végrehajtó közigazgatási szervek sem tudták minden esetben követni.

Az egyébként is viszonylag kaotikus, szétaprózott, gyakran változó jogi szabályozás tényleges betartására és betartatására nem minden esetben került sor – egyes esetekben erre a szándék

sem volt meg, más esetekben a körülmények hatására tértek el a végrehajtásért felelős hatóságok a jogszabályoktól. Példa erre a rátelepítés, illetve az összeköltötetés gyakorlata, amelyet a közigazgatásban keletkezett iratok, illetve a személyes beszámolók szerint jóval az előtt alkalmaztak, hogy arra a jogszabályok lehetőséget adtak volna.

A végrehajtásban kulcsszerep jutott a közigazgatásnak, azonban azt nem az általános közigazgatási szervek hatáskörébe utalták, hanem speciális szerveket hoztak létre erre a feladatra. Ilyen volt a Népgondozó Hivatal, a földreform kapcsán alakult szervezetrendszer, amely a Községi Földigénylő Bizottságokból, a Megyei Földbirtokrendező Tanácsból és az Országos Földbirtokrendező Tanácsból állt, a melléjük rendelt Földhivatalokkal, majd Telepítési Hivatallal és egyéb alárendelt szervekkel. A német kitelepítésért a Belügyminisztérium által felügyelt kormánybiztosok feleltek, a kormánybiztosok munkáját karhatalomként ún. kitelepítési oszlopok segítették, a felvidéki magyarok letelepítéséért az Áttelepítési Kormánybiztosság, és az annak alárendelt területi szervek végezték. Az egyes szervek feladat- és hatásköre, valamint szervezete folyamatosan változott, számos hatásköri összeütközést eredményezve, illetve az átláthatóságot sem segítve ezzel. Egyes esetekben maguk a frissen megalakított vagy átalakított szervek tisztviselői sem voltak pontosan tisztában a feladat- és hatáskörökkel, többségük nem rendelkezett közigazgatási tapasztalattal, sok esetben megfelelő végzettséggel vagy szakértelemmel sem.

A fent említett szervek a helyi közigazgatástól nagy mértékben függetlenül működtek, személyzetük általában nem helybeli volt. Ennek ellenére a helyi közigazgatás is részese volt az eseményeknek, még ha a szabályozás és a politikai akarat is a speciális szervek felé igyekezett terelni minden lényeges folyamatot. Egyrészt a helyi – legyen az községi, járási vagy vármegyei – közigazgatás rendelkezett megfelelő helyismerettel, bizonyos alapvető információkkal, amely nélkül a kítűzött feladatok végrehajtása lehetetlen lett volna. Másrészt a helyi lakosság a helyi közigazgatást ismerte, panaszaival, jogorvoslati kérelmeivel leginkább hozzájuk fordult, még ha azok nem is rendelkeztek hatáskörrel az adott kérdésben. A ki- és betelepítések következményeit, az eredeti lakosság és a betelepítettek együttélésből adódó konfliktusokat, az abból fakadó jogi problémákat, a letelepítettek integrálását a helyi közigazgatásnak kellett (volna) megoldania, egyedül a bukovinai székelyek esetén voltak kezdetben erre a célra létrehozott szervezetek.

Összességében a jogi szabályozásról elmondható, hogy alacsony szintű, gyakran változó normákat jelentett, amelyeknek betartása és betartatása sem a körülmények (folyamatosan

érkező menekültek, földigénylők, kiutasítottak, a kitelepítési folyamat gyakori leállása), sem a folyamatosan változó szervezeti és jogszabályi környezet miatt nem volt egyszerű, számos esetben azonban nem is törekedtek erre.

Az általam vizsgált igen komplex folyamat egy része volt csak jogilag szabályozott – számos eleme a jogon kívül, vagy a jogi szabályozás határára esett abban az értelemben, hogy normatív jellegű szabályok léteztek ugyan, de azok nem jogalkotás eredményeként jöttek létre, nem kaptak jogszabályi formát. Ilyenek voltak a nemzetközi jogban a hivatalosan esetleg egy jegyzőkönyvvel lezárt, de sokszor informális tárgyalások, a belső jog tekintetében különböző körlevelek, utasítások formájában jelentkező szabályok.

A végrehajtás során az események sodrában megalkotott, hézagos, gyakran változó jogszabályok számos esetben adtak lehetőséget önkényes eljárásokra – ez az esetek egy részében feltehetően szándékoltan volt így, generálklauzulák, jogilag nehezen értelmezhető kifejezések teremtettek erre lehetőséget. A jogszabályokban meghatározott kritériumoknál sok esetben fontosabb volt az érintettektől elkobozható vagyon, mind a magyarországi németek kitelepítése, mind a csehszlovák-magyar lakosságcsere jelentős vagyonátrendeződéssel járt, bár a kutatásban ez a szempont hosszú időn keresztül nem volt hangsúlyos.

Az érintettek számára a történetek gyakorlatilag minden esetben traumatikus élményt jelentettek, egész életükre befolyással voltak. A korábban zömmel földművelésből élő lakosság különösen ragaszkodott a családjuk által generációk óta művelt földhöz, korábbi életmódjuk folytatására új lakóhelyükön sok esetben nem volt mód. Egzisztenciálisan mind a magyarországi németek, mind a felvidékről kiutasított magyarok rosszabb helyzetbe kerültek, a bukovinai székelyek pedig menekülés közben gyakorlatilag minden ingóságukat elvesztették. A helyi lakosság sem Németországban, sem Magyarországon nem fogadta barátságosan a betelepítetteket, jelentősek voltak a kulturális különbségek. A posztóharisnyás, a dunántúlitól jelentősen eltérő dialektust beszélő székelyek ugyanolyan idegenek voltak Tolna megyében, mint az onnan elűzött, népviseletet hordó, az irodalmi németet nem beszélő svábok az iparosodott, városias Dél-Németországban. A telepítések során széthullottak a korábbi faluközösségek, megszűntek a generációkon át kialakult társadalmi és gazdasági kapcsolatok.

A kitelepített németek egy része visszazökött Magyarországra, akik ezt nem tették, azok is visszavágytak. A bukovinai székelyek, bár az érintett népcsoportok közül egyetlenként „hazatérésként” élték meg a letelepítést, hosszú ideig nem merték elhinni, hogy végleges otthonra találtak, sokan készültek arra, hogy mi lesz, ha „újra menni kell”, egy helyen tartották

a legfontosabb személyes holmikat, iratokat, az esetleges költözéshez ládákat, szekérponyvákat halmoztak fel. A Felvidékről áttelepítettek a németekhez hasonlóan sokáig reménykedtek abban, hogy „hazamehetnek”, később sokan költöztek a csehszlovák-magyar határhoz közelebb, hogy „hallják a hazai harangszót”, illetve könnyebben tudják tartani a kapcsolatot a Csehszlovákiában maradt családtagokkal, rokonokkal.

A második világháborút követő kényszermigráció számos konfliktussal és hatalmas veszteségekkel járt, a megbékélés mindenütt hosszú folyamat volt, nem is minden esetben zárult le. Magyarország a németek ért retorzióikért hivatalosan bocsánatot kért, a kényszermunkára hurcoltak anyagi kárpótlásban is részesültek, mind a németek, mind a felvidéki magyarok kitelepítésének országgyűlési határozattal elfogadott emléknapja van, a hivatalos magyar emlékezetpolitikában helye van a kényszermigrációs folyamatoknak – ez számos más érintett államról nem mondható el.

Értekezésemmel a Tolna megyében történt események jobb megismeréséhez igyekeztem hozzájárulni, új szempontokat bevonva és komplexen szemlélve a folyamatot. A dolgozat a jogtörténeti kutatásba egy új területet vont be, a második világháborút követő kényszermigráció jogi hátterének kutatását, a kényszermigrációs folyamatok kutatást pedig egy új szemponttal, a jogtörténeti megközelítéssel gazdagította.

IV. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMÁJÁBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

1. Vom Nationalitätenministerium bis zur Vertreibung. Die rechtshistorische Aufarbeitung der Ungarndeutschen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs, 2/2020. Mittel- und osteuropäische Rechtshistorische Konferenz 2019, 232-240.
2. Kollektive Bestrafung und deren Aufarbeitung – juristische Fragen der Vertreibung der Ungarndeutschen vor 75 Jahren und heute. In: Markus Hirte – Arnd Koch – Barna Mezey (szerk.): Wendepunkte der Strafrechtsgeschichte – Deutsche und ungarische Perspektiven. Rothenburger Gespräche zur Strafrechtsgeschichte, Band 8. Gießen, Psychozial-Verlag, 2020. 231-248.
3. From migrant to refugee: the history: the history of the Szekelys of Bukovina during and after the Second World War. In: Vergentis. Revista de Investigación de la Cátedra Internacional Conjunta Inocencio III. No. 9. 2019, 155-170.
4. Ki nem mondott kollektív felelősség? A magyarországi németek kitelepítésének jogi és közigazgatási háttere. In: Jogi tanulmányok. Jogtudományi előadások az Eötvös Loránd

Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori iskoláinak konferenciáján. Szerk.: Fazekas Marianna, Budapest, 2018. 248-259.

5. Strafe ohne Schuld? – Konzeptionen der kollektiven Schuld der Ungarndeutschen nach dem zweiten Weltkrieg. In: Die Auswirkungen politisch-sozialer Umbrüche auf das Strafrecht. Rechtsgeschichtliche Vorträge 73. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, 2017. 67-77. p.

6. Juristische Mittel in der Zwangsmigration nach dem zweiten Weltkrieg – Mit besonderer Berücksichtigung der Vertreibung der Ungarndeutschen. In: Bewahrte Traditionen und neue Horizonte. Nachwuchskonferenz ungarndeutscher Thematik. Szerk.: Kerekes Gábor. Budapest, 2012. 129-142. p.

7. Völkerrechtliche Quellen der Zwangsmigration nach dem Zweiten Weltkrieg in Ungarn (1945-1948). In: Minderheitenfragen in Ungarn und in den Nachbarländern im 20. und 21. Jahrhundert. Szerk.: DácZ Enikő. Baden-Baden, 2013. 147 – 164. p.

8. Büntetés bűn nélkül? A kollektív bűnösség koncepciója a jogforrásokban a magyarországi németek vonatkozásában a második világháború után. In: Jogtörténeti parerga. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Máthé Gábor, Révész T. Mihály, Gosztonyi Gergely. Budapest, 2013. 100 – 109. p.

9. Menekültek és menekülők – a második Világháborút követő kényszeremigráció nemzetközi jogi háttere. In: Jogi Tanulmányok. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláinak III. konferenciája. Szerk.: Fazekas Marianna, II. kötet, Budapest, 2012. 95 – 107. p.

10. Ein Sonderfall der Zwangsmigration während und nach dem zweiten Weltkrieg: Die Sekler aus Bukowina. In: Aktuelle Aspekte der Rechtshistorischen Forschung. (Junge Ungarische Rechtshistoriker 6.) Szerk.: Mezey Barna, Frey Dóra, Beke-Martos Judit. Budapest, 2012. 74 – 88. p.

11. Állampolgársági kérdések a bukovinai székelyek Magyarországra telepítése kapcsán. In: Jogi tanulmányok 2010. Ünnepi konferencia az ELTE megalakulásának 375. évfordulója alkalmából. II. kötet. Szerk.: Nagy Marianna. Budapest, ELTE AJK, 2010. 33-47. p.

12. Völkerrechtliche Vorgaben und ihre Verwirklichung. Zur Vollziehung des Bevölkerungsaustausches im Mitteleuropäischen Raum nach dem zweiten Weltkrieg – mit besonderer Berücksichtigung von Ungarn. In: Turning Points and Breaklines. Yearbook of Young Legal History 4. Szerk.: Hornyák Szabolcs – Juhász Botond – Korsós né Delacasse Krisztina – Peres Zsuzsanna, München, 2009. 228–243. p.